

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿՈՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՌՅԷԶ - ՌՅԷԷ

ՀԱՅՈՐ

ՁԴ

1927

ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻՒ 7

Ս. ՂԱԶԱՐ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԷՆ

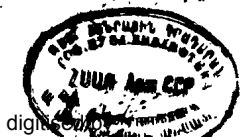
ՏԱՆՈՒՅՈՐՍ դարեր անցել են այն օրէն՝ ուր Հայք իւզեցին իրենց կրօնական կապը միւս քրիստոնեայ եկեղեցեաց հետ։ Եւ մեր հին մատենագրութիւնն այդ բաժանման պատճառ կը զնէ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը, զոր Բանին մարդեղուն թեան վարդապետութեանը մէջ հեռացած համարեցաւ ուղղափառ դաւանութիւն։ Եւ որուն հետեցան միւս ազգերը, մինչ մերս ուզեց փարած մնալ նախկին հաւատոյն, և ասոր համար անշատուեցաւ միւսերէն։

Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յուզուած մեծագոյն ու գործնականապէս կարեւորագոյն խնդիրն է այս, որ հակառակ այնքան ընդարձակ սեղ. գրաւելուն մեր հին ու նոր մատենագրութեան, մէջ, տակաւին գրեթէ անծանօթ մնացած է հայ ժողովրդեան, և բուն հարկաւորը դեռ չէ ըսուած անոր մասին։ Հիներու տուած

սեղեկութիւնը ուրիշ բան չեն, բայց կան խակալ տեսութեան մը տարափոխիկը՝ որ կ'ընթանայ դարէ դար ու կը հասնի մինչև մեր օրերը, սրդեղով աչքերէ հարցին ոչ միայն վարդապետական, այլ պատմական մասն ալ, և խանգարելով անոր վերաբերեալ ժամանակակից յիշատակարաններ՝ որոյմէ պիտի առնուինք խակական լրջաւ։ Որով ինչ կը թուի օգտակարագոյն ծառայութիւնը մատուցանել մեր եկեղեցական պատմութեան, մաքրելով այդ աղբիւրները, և խնդիրը զնելով իւր իրական պատկերին մէջ։

Ա. — ԲԱԺԱՆՈՒՄԷՆ ՅԱՌԱՋ

Կրօնական խղճմը կը պահանջէ՝ որ հայ եկեղեցին տարբեր վիճակ մ'ունենար անշատուելէն յառաջ՝ քան զոր սենեցաւ

յետոյ, Այս վիճակն է՝ զոր հարկ է նախ ի տես դնել, զգալի ընկելու համար նախ ընթաց և հետևորդ պայմաններու տարբերութիւնը: Վասն զի գաղափարաց խառնակութիւնը՝ որ կը տիրէ հայ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան շուրջը, պէսպէս և առհիկամի ձևերու ներքև ներկայացուցած է նաև անոր վիճակը բաժանումէն յառաջ, Մեք՝ որ նախորդ զիսոյ մէջ պարզեցինք անոր ծագման և նուիրապետութեան հարցերը, այժմ աւելի յստակ կերպով կրնանք զննել նաև անոր ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ նախկին կցորդութեան հանգամանքները, որոնք հաստատուած էին եկեղեցւոյ աւետարանական նկարագրին վրայ: Հարկ է ուրեմն որ հոս ուրուագծեմ նախ այդ նկարագիրը, ինչպէս Յիսուս կազմեր և քրիստոնէութիւնը հասկցեր էր:

Ա. — 1. Քրիստոս իւր մարդկութեան նպատակ դրած էր՝ ամբողջ մարդկութեան փրկութիւնը: «Եկիք, ըսաւ, զի փրկեցից զայսխարհ՝»: Արդ՝ փրկագործութեան առաջին պայմանն էր տիեզերական համաբաշխութիւնը, որպէս զի մարդիկ իրարու ձեռք տուած՝ դիմէին նոյն գերագոյն վախճանին: Նորածին Փրկչին մարդն վերև անդրանիկ երկնահնչիւն պատգամն եղաւ, «Յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն՝»: և Յիսուսի վերջին կտակն եղաւ իւր հետևորդաց, «Խաղաղութիւն քոյրսմ ձեզ, զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ»։ Ինչ բան կրնար ապահովել խաղաղութիւնը, եթէ ոչ փոխադարձ սէրը, զոր Յիսուս, ինքն իսկ Սէր, իւր նոր ու չքնաղ պատուիրանն բրաւ՝ բանելով. «Պատուիրանն նոր տամ ձեզ՝ զի սիրիցէք զմիմեանս»: ոչ սովորական մարդկային բարեացակամ ընտանութեամբ մը, այլ իւր առ մարդիկ սիրոյն պէս. «որպէս սիրեցի ես ձեզ»։ Իսկ այս պատուիրանին պահպանութիւնը դրաւ միակ յայտարար նշան իւր աշակերտութեան՝

բանելով. «Յայսմ գիտացան ամենքեան՝ եթէ իմ աշակերտք էք, կրէ սիրիցէք զմիմեանս»։ Այնպէս խոր ըմբռնած էին իւր առաքեալը այս պատուիրը, որ Պօղոս առանց սիրոյ անօգուտ հռչակեց լեռները շարժող հաւատը և Աստուծոյ համար խառնկի վրայ մարմնոյն ողջակիզումը զլիսովին՝. և կնքեց՝ թէ օրինաց ծայրագոյն աստիճանն է սէրը. «Լրումն օրինացն սէր է»։

2. Խաղաղութեան ու սիրոյ պտուղը պիտի լինէր՝ հաւատացելոց ներքին և արտաքին սերտ միութիւնը, այնպէս ինչպէս էր Յիսուսին իւր Հօրը հետ, որուն կ'առթէր վերանալը յառաջ, որ իւր հաւատացեալը «եղիցին մի՝ որպէս և մեր մի հմք»։ և զոր առաքեալը կ'ընդլայնէ այսպէս. «Փութալ պահել զմիարարեցիսն Հոգոյն յօղի խաղաղութեան, մի մարմին և մի հոգի, որպէս և կոչեցաւուք ի մի յոյս կոչման ձերոյ»։ Այս միութիւնը կը հաստատէր Քրիստոս՝ փրկութեան սահմանուած ամբողջ մարդկութեան մէջ, որոցմով պիտի կազմէր իւր Եկեղեցին ('Εκκλησία), իւր մեծ՝ համաշխարհական Ժողովը: Այս իսկ էր իւր խաչին գերագոյն վարճանքը. պիտի մեռնէր, կ'ըսէ աւետարանիչը, «զի զորդիսն Աստուծոյ զգրուեալսն ժողովսցէ ի մի»։ Բոլոր մարդիկ ի միասին հաւաքէ, իրարու հետ կապէ: Եւ իւր աշակերտաց պատուիրեց՝ «զնալ աշակերտել զամենայն հերթանս»¹⁰, ոչ մէկ ազգ դուրս չընդլով այդ միութենէն:

Ինչ բան էր որ ցրուիւր էր Աստուծոյ որդիքը, եթէ ոչ՝ զլիաւորապէս ցեղային ու կրօնական խտրութիւնները, որ հերձուած ու թշնամութիւն ձգէր էին ազգերու մէջ, Յիսուսի աւետարանը կը ջնջէր այդ խտրութիւնները, և բոլորը կ'եղայրաջներ ու հաւասար աստիճանի վրայ կը դնէր աստուածապաշտութեան ասպարիզին մէջ: «Ձիք խորի, կը գոչէր Պօղոս Գա-

1. Յ. Ժ. 47. — 2. Ղ. 14. Բ. 14. — 3. Յ. Ժ. 27. — 4. Յ. Ժ. 34-35. — 5. Ա. Կ. Ժ. 2-3. — 6. Հ. 10. Ժ. 10. — 7. Յ. Ժ. 11. —

8. Ե. 14. Գ. 3. — 9. Յ. Ժ. 52. — 10. Մ. Բ. 18.

դատացւոց, ոչ Հրէի և ոչ հեբրանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, ոչ արտի և ոչ խզի, զի ամենեքեան դարձ մի էր ի Քրիստոս Յիսուս»։ և որոյ վրայ կը պնդէր Կողոսացւոց ևս, յանձնարարելով մերկանալ հին մարդը և զգննուլ նորն՝ զբոս պատկերի արարչին իարոյ՝ որ մարդ ստեղծեց՝ ոչ ազգեր, և ճշտ ոչ և Հրեայ և ոչ հեբրանոս, բայց արարչին և անբխտութիւն (որ են կրօնական տարբերութիւնք), խոստ դոժ, սկիաբացի, ծառայ, ազատ, այլ ամենայն և յամենայնի Քրիստոս»։ Քրիստոնէութիւնը կը ջնջէր ոչ անշուշտ ազգակցութեան ընդարայս կապը, որ կը կազմէր ընտանիքներ ու ցեղեր, այլ աղոր չարաչար գործածութիւնը, ուսկից կը ծագէին արինահոտ թշնամութիւնք ազգերու մէջ։ և կը բառնար կրօնական զանազանութիւնները՝ որ անոնց հալածել կու տային զիրար։ Յեղբոր ներքն ալ կը մտնէր ու կը վտառէր այն հոգին՝ որ ընկերութենէն զոմանա կը ստրկացնէր այլոց քմահաճ բռնութեանց։ Եւ հոսկ կը բարձրացնէր կինը իւր արհամարհ վիճակէն, և կու տար անոր պատշաճ դիրքն ընտանեաց և ընկերութեան մէջ։ «Բանալի, կը պատճառարանէ նոյն առաքելալը, միով Հոգւով մեք ամենեքեան ի մի մորմին մկրտեցաք (այսինքն մկրտութեամբ մէկ մարմին և զանք), եթէ Հրեայք, եթէ հեթանոսք, եթէ ծառայք, եթէ ազատք, ամենեքին զմի Հոգի արբաք»։ Եւ այսպէս Եկեղեցին կը դառնար համաշխարհական ու կազմակերպեալ ընկերութիւն մը, որոյ բոլոր անդամները սիրով, զաւանթեմամբ ու բարոյական հաւասարութեամբ կապուած էին իրարու, աւելի ուժգին քան ազգայնական կապը։ Իրեւ մէկ ընտանիք, ճշմարտիք հաւատոյ»։ Եւ էին ու կը կոչէին զիրար՝ նոյն ինքն քրիստոնէութեան խանձարբէն՝ եղբայր և քոյր՝, աշխարհիս որ կողմն ալ գտնուէին։

Յ. Այդ տեղեկութեան միութիւնը, այդ քրիստոնէական մեծ ընտանիքը՝ հաստատուած էր երբեակ հիմնրու հաւասարութեան վրայ՝ ըստ առաքելական սահմանին. հաւասարութիւն պաշտօնի գերազանցակիւն նկատմամբ. «մի Տէր»։ հաւասարութիւն քրիստոնէական հաւատալից ամբողջութեան մէջ. «մի հաւատք»։ և հաւասարութիւն Եկեղեցւոյ սուրբ և զմարդ սրբութեան մէջ հաստատող խորհրդոց մէջ. «մի մկրտութիւն»։ Չի նա՝ որ «ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք» էր՝, մի միայն ճանապարհ վերկութեան, մի միայն ճշմարտութեան հաւատոյ, և մի և նոյն կենդանարար միջոցները կրնար ցոյց տալ իւր հետեղաց, և ոչ թէ միոյն այս, միւսին այն, որով պիտի հակասէր ինքն իրեն և եղանակ իւր գործը։

Ա. Սակայն ինչպէս պիտի կարենար պահուիլ այդ միութիւնն աշխարհասփիւռ քրիստոնէութեան մէջ։ Թողով իւրաքանչիւրը՝ «երթալ զհետ կամաց քրտից իւրեանք», որ աստուածային պատիժ մ'էր։ Ոչ, այլ հաստատուն կապ մը հարկաւոր էր անոնց մէջ։ Աշխարհիս վրայ ամէն ազգ, զաւառ, վիճակ կամ ընկերութիւն, և մինչև անգամ փոքր ընտանիքն իսկ միութեան կեդրոն մ'ունին, առանց որոյ պիտի չապրէին ու քայքայուէին։ Քրիստոս ալ, որ քաջ կը ճանաչէր մարդկային նկարագիրը, տեսաւ նոյնպէս իւր Եկեղեցւոյն մէջ միութեան կեդրոն մը պետքը, և ինքն իսկ նշանակեց զայն, իւր ազատ ընտրութեամբ՝ զոր ունէր իրեւ հիմնադիր Եկեղեցւոյ, յանձին իւր ամենէն եռանդաւոր աշակերտին՝ Պետրոսի։ Երբ օր մ'իւր հարցման վրայ՝ նա աշակերտակցաց առջև դաւանեցաւ իւր աստուածութիւնը, Յիսուս դարձաւ երանեց, և այս հանդիսական խոստումն ըրաւ անոր. «Դու եւ վեմ, և ի վերայ այդք վիմի յինեցից զեկեղեցի իմ»։ Եւ կանխեց փոխեց անոր

1. Գաղ. Գ, 28. — 2. Կողոս. Գ, 10. — 3. Ա. Կոր. ԺԲ, 13. — 4. Գաղ. 2, 10. — 5. Մար. ԺԲ, 50. Ա. Կոր. Է, 15. Թակ. Բ, 15 ևս. — 6. Եփես.

Գ, 5. — 7. Թ. Գ, 6. — 8. Սաղմ. 2, 13. — 9. Մար. ԺԶ, 18.

անունն ալ, ու վէժ (հրր, կեփաս յուն. Պետրոս) զրաւ՝ զայն աշակերտ ընտրելու վայրկենէն՝ 1, Նոյն ինքն յետ յարութեան երևեցաւ նախ կեփայի, և ապա երկուստանից՝, հոգ ալ նախապատուելով զՊետրոս։ Եւ վերանալէն յառաջ ընդունելով անոր սիրոյն երբեակ խոստովանութիւնը, ինքն «Հովիւն քաջ» միշտ ի ներկայութեան բոլոր առաքելոց ըսաւ անոր յատկապէս ու վերջնականապէս. «Արածեալ զգալիս իմ, արածեալ զլիստար իմ՝ 2, այսինքն իւր ամբողջ հօտը, մեծն ու փոքր անոր կը յանձնէր։ Մեծարեց միւս աշակերտներն ալ, իւր Եկեղեցւոյն ուսուցիչ ու վարդապետներ կարգելով զանոնք. «Քննացէ՛ք, ըսաւ, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս, ուսուցէ՛ք նոցա պահել զամենայն որ ինչ պատուիրեցի ձեզ» 3:

Իսկոյն յետ համարձման Յիսուսի արդէն կը սկսի երևիլ Եկեղեցւոյ մէջ այդ փրկչական կազմակերպութիւնը։ Յոյժ զգալի է Պետրոսի բացառիկ դիրքն Առաքելոց Գործոց մէջ, ուր նա նորածին Եկեղեցւոյ և աշակերտակցաց մէջ առաջին տեղը կը զբաւէ միշտ, և ինքն է զլիստար գործիչը։ Երկուտասանից անուանց յիշատակութեան մէջ իրենն ամենուն զլուս զրուած է՝ 4: Ինքն է՝ որ անոնց ժողովին մէջ կ'առաջարկէ Յուդայի յաջորդին ընտրութիւնը՝ 5: Հոգեգալստեան օրն ընկերացը հետ ամբոխին առջև կը զանուիր. և լոկ իւր խօսելովն է որ երեք հազար հոգի քրիստոնեայ կը դառնան՝ 6: Յովհաննու հետ տաճարը կ'ինչէ, և ինք կը գործէ հոն առաջին հրաշքը՝ բժշկութեամբ կապին, և ինք կը քարոզէ զարմացած ժողովողեան, ու մեծ բազմութիւն մը կը շահի ի հաւատոս՝ 7: Ինքն է՝ որ քահանայապետաց առջև կը պաշտպանէ աւետարանն ընկերացը կողմանէ՝ 8: Ստացուածոց հաւասարութեան դէմ մեղանչող Անանիան ու կինը մա-

հուամբ կը պատժէ ժողովին առջև ու սարսափ կը ձգէ ամենուն վրայ՝ 9: Բոլոր առաքեալը հրաշքներ կը գործեն, յիշուած ընդհանուր կերպով. Իսկ Պետրոսի համար յատկապէս կը պատմուի՝ 10: Թէ հաւատացեալք, որոց վստահութիւնն անոր վրայ շատ աւելի մեծ էր, ճանապարհին մէջ շարուած կը սպասէին՝ որ անոր անցնէ. 11: Եւ ինքն իբրեւ զլուս հօտին՝ «շրջէր առ ամենեւեմ» մինչև Յոպպէ՝ 12, և Հոգին զինքն ի կեանարիւ կը զրկէ աւետարանելու կոռնելիոսի՝ 13:

Այսպէս Պետրոս է՝ որ կը կազմէ հետզհետէ ու կը ղեկավարէ անդրանիկ Եկեղեցին, իւր ստացած պաշտօնն ի գործ դնելով։ Յետոյ երբ Եկեղեցին կ'ընդարձակուի ու կը ստարածուի ուրիշ շէնարահաց մէջ, միւս առաքեալք և անոնց աշակերտք կը սկսին բաժնել Պետրոսի հովուական պաշտօնը։ Բայց չեն մոռնար անոր աստիճանը. և Պօղոս իւր քարոզութեանց շրջանին Երուսաղէմ կ'երթայ «տեսնել զՊետրոս. և եղէ, կ'ըսէ, առ նմա աւուրս հնգետասան» 14: Ինչպէս Պետրոս ալ չի մոռնար այցելել երթնն հեռաւոր եկեղեցեաց. զոր օրինակ զինք կը տեսնենք Անտիոքի մէջ, պտուղ այլոց քարոզութեան, ուր կը հանդիպի Պօղոսի՝ 15: Այս է ուրեմն առաջին կամ առաքելական Եկեղեցւոյ կազմն ու վարչական եղանակը, ծրագրուած Փրկչէն ու սկսած գործադրուիլ։

Ե. Յիսուս միանգամայն խոստացաւ՝ որ իւր Եկեղեցին այդպէս կազմակերպուած, զօրիւց զոնեղէն անպարտելի պիտի մնար. «Իրոնք զօրիւց զնա մի՛ յաղթահարեցնեն» 16: Զպիտի մոլորէր կամ վճարանգուէր, որպէս զի փրկութեան սահմանուած հոգիներու համար մնար միշտ «սին և հաստատարիսն ձմարտութեան» 17: Հաս-

1. Թ. Ա, 42. — 2. Ա. Կոր. ԺԵ, 5. — 3. Թ. ԻԱ, 15-17. — 4. Մար. ԻԲ, 19. — 5. Գր. Ա, 13. — 6. Անդ. 15. — 7. Անդ. Բ, 14-41. — 8. Գ, 1-12. Գ, 14. — 9. Գ, 8. Ե, 29. — 10. Ե, 1-11,

— 11. Գր. Ե, 14, 15. — 12. Թ, 22. — 13. Ժ, 5, 19. — 14. Գաղ. Ա, 18. — 15. Անդ. Բ, 11. — 16. Մար. ԺԶ, 18. — 17. Ա. Յիս. Գ, 15.

տատեց դարձեալ՝ թէ իւր Եկեղեցին այդ ծրագրով ու յօրինուածով՝ որով հիմնեց՝ պիտի յարատեւէր մինչև աշխարհիս վերջը։ «Ահաւասիկ եւ ընդ ձեզ եմ, ըսաւ աշակերտաց, զամենայն աւուրս՝ միևէ ի կոտորած աշխարհի՝»։ Եւ որովհետեւ առնոնք ամէն մարդոց պէս պիտի մեռնէին, կը հետևի՝ որ Յիսուս պիտի մնար անոնց հետ՝ յանձին անոնց յաջորդաց։ Եւ այսպէս Պետրոս պիտի ապրէր իբրեւ վէմ Եկեղեցւոյ՝ իւր յաջորդաց մէջ, և միւս առաքեալը իբր վարդապետը Եկեղեցւոյ՝ իրենց յաջորդաց մէջ, որոց պիտի ընծայէր Յիսուս նոյն պաշտպանութիւնը, «ընդ ձեզ եմ», որպէս զի յարատեւէր Եկեղեցին իւր գոյութեան և անխալ առաջնորդութեանը փէջ։

6. Աւետարանին է այս նկարագիրը. և անոնք որ կը ճանաչէին Աւետարանի աստուածային հեղինակութիւնը, տարբեր կերպով չէին կարող խորհիլ Եկեղեցւոյ մասին։ Սակայն պիտի զային ժամանակներ, ուր նոյն Եկեղեցւոյ ծոցէն պիտի ելլէին անհատներ ու փոքր կամ մեծ խմբեր, և Աւետարանի վարդապետութիւնը ճիշդ հակառակ իմաստով կարգաւորին. «Իոհաննակ սիրոյ՝ թշնամութիւն, փոխանակ միութեան՝ պատակտուններ, և փոխանակ մի հաւատոյ՝ ամէն զխէ նոր ձայներ «ըստ մարմալնոյ լսեալաց իւրեանց», ինչպէս կը բացատրէ առաքեալը, «և ի ճշմարտութենէ անտի դարձուցանեցեն ըզլսելիս իւրեանց»։ Պիտի հաւանէր Յիսուս իւր ծրագրին այդ խանգարմանն Ոչ, և ինքն իսկ կանխեց ըսաւ. «Որ անարգէ զիս և ոչ ընդունի զբանս իմ, զոյ որ դատի զնա. բանն զոր ես խօսեցայ՝ նա դատի զնա յաւուրն յետնում»։ Իւր սիրելի աշակերտը ճշդեց այդ զարտուղեւոց զիրքն ալ. «Առ ի մէջ ելին, ըսաւ, այլ ոչ էինք ի մէջը. զի եթէ ի մէջ էին, ապա առ մեզ մնային. այլ զի յայտնի լինիցին՝ եթէ ոչ էին ամենեքեան նորա ի մէջը»։

Արոնք պիտի ելնէին դուրս. սակայն Գլորիատոսի Եկեղեցին, հաստատուած իւրմէ Պետրոսի վրայ, պիտի շարունակէր մնալ «սին և հաստատութիւն ճշմարտութեան»։ Այս էր աւետարանական Եկեղեցին իւր համաօտ նկարագրութեան մէջ։

Բ. — Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն շատ փոքրաթիւ էին անորմէ անշատուածները, ինչպէս տեսանք նոյն շրջանի նուիրապետական նկարագրին մէջ՝ ճիշդ այդ ժամանակին, երբ Եկեղեցին դեռ միատարր էր, դարձաւ մեր ազնի ալ և զնաց խառնուեցաւ անոր հետ՝ իբրեւ մասն ամբողջին։

1. Պատմութիւնը հայ քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչ կը ցուցնէ զս. Գրիգոր, զոր հնազոյն աւանդութիւնն ազգաւ պարթեւ կը ներկայացնէ, և որոյ հակառակ փաստ չունինք տակաւին։ Գիւղերի զայն հայ քրմորդի համարեմբ. — որովհետեւ քրմերու վրայ խնամք ունեցաւ, — ձրի և անընդունելի է։ Հետեալքար լուսաւորչին ցեղային կապը մեր ազգին հետ և առաքելութեան ծրագրին այն էին՝ ինչ որ հրեայ Պետրոսին հոգովայեցեոց և կամ Մարկոսին՝ աղքատագրացեոց հետ։ Այսպէս տոհմով օտար, զատարակութեամբ ու լեզուով յայն, իւր հովուապետական իշխանութիւնը ստացած կենսաբայէն ու զուրած անոր գերիշխանութեան ներքեւ, պարզապէս աւետարանիչ մեղաւ նա Հայոց՝ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ կողմանէ, և ոչ բնաւ հիմադիր առանձին եկեղեցւոյ մը։ Որով Ղազար ըսել կու տայ ս. Սահակայ՝ առ Հայս. «Զվարդապետութիւնս սուրբ առաքել յոյն Պաղոսի, զոր աւանդալ ուսոյց ձեզ հոգևոր հայրն ձեր և քահանայապետն սուրբն Գրիգոր»։ ու Պօղոս զատ եկեղեցիներ չէր ճանաչեր։ Աւելի նշանաւորը, Ազատագրեցող լուսաւորչի ըրթանց վրայ կը զնն տիեզերական Եկեղեցւոյ միութեան այս չընթաց սահմանը, թէ՛ Գրիստոս իւր բոլոր հաւատացեալներն ի մի զօդեց՝ «միասնական միաբանութեամբն իբրեւ զմի տուն

1. ՄԹ. ԻԸ, 20. — 2. Ք ՏԺ. Գ, 3-4. — 8. Ե. ԺԲ, 48. — 4. Ա Ե. Բ, 18. — 5. ԲզԺ. 1926,

105. — 6. ՏԵ. ՄԺԵԱ. 45. — 7. Փարլ. 57,

հրկեցոցեայ, միախոհ միահաստ ձգմար-
տաթեամբն, միաքարոզ յօղապատ տեղա-
մօքն, միատաճար Աստուածութեանն»¹։ և
այս ծրագրին համեմատ ալ, կ'ըսէ, հա-
մար պիտի պահանջէ հակառակողներէն։
«որով և զամենայն տիեզերս քննեացէ
վասն իւրոյ գալստեանն Հաւատոյ»²։ Այս
շրջանի կրօնական միութեան աւելի կեն-
դանի նկարագիր չի կրնար լինել։

Որով հակառակ այս ծրի վճռին՝ թէ
«երբեք Հայոց եկեղեցին Յոյներէն ճիւ-
ղաւորմամբ չունեցաւ իւր ծագումը, այլ
առաքելական քարոզութեամբ և անկախ-
օրէն լուսաւորութեամբ և ինքնուրույն կազ-
մակերպութեամբ ստացաւ իւր սկզբնաւո-
րութիւնը»³, ի հեճուկա այս գեղեցիկ եւ
լազնի, կ'ըսեմ, իւր առաջին առաքելին
եղաւ հելլենալարծ պարթեւ մը, անդամ
յոյն եկեղեցւոյ, և նորադարձ Հայերը կա-
պեց անոր հետ. անոր լեզուով և իմաստ-
ներով ազօթել տուաւ անոնց, սնոյց անոր
սկզբունքներով, ու ենթարկեց անոր գե-
րազատութեան, զոր անխախտ պահեցին
իւր գաւազններն ու թոռներն ալ, որոնք
նոյնպէս յունական կրթութիւն առած էին
Յունաց ըով, և հետեւեցան իրենց հօր
ծրագրին։ Այս ամէնը տեսանք փաստե-
լով։ Սոյն պատմական ճշմարտութիւնը
քաջ կը ճանաչէին նաև մեր հետագայ
ողջամիտ Հարք, որոց մին՝ 1179ին եւ
պիսկոպոսաց պատկառելի ժողովի մ'առ-
ջէ՝ ի ձայն բարձր կը յայտարարէր, խօս-
եւելով իւր ազգին. «Ի՞նչ ձիթենի վայրենի՝
պատուաւորեցար յանրուն ըս ի բարի ձի-
թենւոյն, զի զՊաւղոսին յիշատակեցիր»⁴։
այսինքն հեթանոսութենէդ յոյն եկեղեցւոյ
վրայ հաստատուեցար. և «ոչ թէ դու
գնա, այլ նա արմատ գտով երբեմն՝ զքեզ
կրէր ի վեր ունելով»⁵։ ու խօսեւելով եկե-
ղեցական բաժանման մասին, կ'ըսէ՝ թէ
«դու ի նմանէ, և ոչ թէ նա ի քէն հա-
տաւ»⁶։ Այս է իրողութիւնը, որ անշուշտ

մեր արդի զրիչներու յօժարութեան հա-
մեմատ չի կրնար այլափոխուիլ։

2. Բնական է ուրեմն՝ որ Ի-Ե դարե-
րուն Հայաստանաց եկեղեցի բացատրու-
թիւնը գոյութիւն չունենար տակաւին։ Ս.
Գրիգոր, կը գրէ Ազարթանգեղոս, «զիտր
վիճակն՝ զհայաստան երկիրն» կը պայծա-
ռացնէ նիկիական և իւր դրած կանոննե-
րով՝⁷։ «հայաստան երկիր» կ'ըսէ, ոչ
եկեղեցի, Եւ Ղազար՝ «յամենայն եկեղեցիս
Հայոց» կամ «յեկեղեցիս հայաստան ժողո-
վրդոցս»⁸ բառերով՝ թեմերն ու աղօթա-
տները կ'իմանար, Շատ ուշ՝ Խորենացւոյն
ըով առաջին անգամ կը հանդիպինք՝
«Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց»
խօսքին⁹։ Թէպէտ և անտեղի ալ չէր այդ,
և կը նմանէր՝ «եկեղեցւոյն կենքըացոց»¹⁰
կամ «եկեղեցւոյ թեմադոնիկեցոց»¹¹ բա-
ցատրութեանց, իմացուելով տեղւոյն հա-
ւատացելոց ժողովը, և ոչ ուրոյն եկեղե-
ցիներ։

Իսկ շատ անհեթեթ պիտի լինէր հոդ
Գրիգորեան կամ Լուսաւորչական եկեղեցի
սահմանը, որոց նմանները՝ Պաւղոսեան,
Ալպղոսեան կամ Կեփալեան, հնարուած
կորնթացւոց կողմանէ՝ յանուն իրենց քա-
րոզչաց, վաղուց դատապարտելու ու քննե-
լէր հեթանոսաց միժ առաքելալը։ «Իսկ
արդ, կը գրէ անոնց, բաժանեալ ինչ իցէ
Քրիստոս. մի՛ թէ Պաւղոս ի խաչ ելեալ
իցէ վասն ձեր, կամ յանուն Պաւղոսի՝
մկրտեցարուք»¹², իւր անուամբ դատապար-
տելով մուսներն ալ։ Այսպիսի բաժանական
կոչումներ՝ Եկեղեցին նախկին դարերուն
կու տար իւրմէ անջատուած և աղանդա-
պետաց հետևող խմբերու, արիանոսքի¹³,
մարկիոնքի¹⁴, մակիքեցի¹⁵, նեստորական¹⁶,
բայց ոչ երբեք ուղղափառաց. և Հայոց
առաքելոյն անունն իւր հօտին վրայ՝ ա-
ղոնց պիտի հաւասարեցնէր և անարգէր
հովիւն ու հօտ միանամայն։ Այս տեսա-
կիւնով անտեղի է միշտ Լուսաւորչական

1. Աղաթ. 456. — 2. Աղաթ. 691. — 3. Լաւր. Ասեմ. 161. — 4. Աղաթ. 657. — 5. Փարս. 72, 86 ևն. — 6. Խորեն. Գ. 42. — 7. Հոգւմ. 9, 1. Ա

Թեա. Ա. 1 ևն. — 8. Ա. Կոր. Ա. 12-15. — 9. Փաւս. 94, 98. Խորեն. Բ, գ. Գր. Բղրոց, 8. — 10. Եղեկ. 288. — 11. Փարս. 584. — 12. Գր. Բղրոց. 70.

առաքելոց՝ տեսանիցէ, չկարէ ճառել¹»։ ուր յայտնի է՝ թէ Պետրոսի աստիճանին հետ անոր ծայրին ալ առաւելութիւն մը կ'ընծայէ։ Եւ ս. Սահակայ անունը կրող կանոնաց մէջ², որոնք յամենայն դէպս գտնէ ի դարու վերջերէն են, կը կարգանք։ «Արդ զինչ իմանայցեմք զասեղն ցլիտրոս վեմ. մի՛ թէ որպէս զմի՛ ոք ի քարանց. քաւ լիցի. այլ մարդ բանաւոր, զրոյի առաքելական դասուն. Եւ զի անդրդուելի հաւատովք խոստովանեաց զԳրիստոս որդի Աստուծոյ, երանութիւն ընկալաւ և վէճ առաւանեցաւ։ Ապա ուրեմն և յինեալոքն ի վերայ ետրա չեն քարինք անշուշտ, այլ մարդիկ նորին հաւատոյ հաղորդակիցք³»։

Աւելի ցայտուն է Եղիշէի այս վկայութիւնը. «Արդ քանզի մի է հօտ և մի է հովիւ (Պետրոս), և մի արօտք են և մի մակաղասեղ հանգստեան ամենեցուն, անդ են զատինք և ոչխարք և ամենայն բազմութիւնն, զոր խաշինա ասաց (Թիսուս). մանաւանդ նոցին իսկ առաքելքն, զորս յանձն առար Պետրոսի, և որք զործակից եղեն նոցին քարոզութեանն, ամենեքին սոքա զատինք սուրբ են և աստուածաշինք⁴»։ Եւ թէ «խաշինք ամենայն ազգ հեթանոսաց» են⁵։ Որով առաքելաներէն սկըսեալ՝ բոլոր քրիստոնէութիւնը Պետրոսի իշխանութեան ենթարկուած կը դաւանի։

— Զրանք հոս, թէ ո՞րքան տղայական են արդի ոմանց ջանքերը՝ կամակորելոս Պետրոսի այս պատմական նկատագիրը՝ թէ՛ Աւետարանին և թէ՛ նախկին Եկեղեցւոյ ըմբռնողութեան մէջ։ Տղայական՝ ըսի, որովհետեւ պատմութիւնը չի բռնաբարուիր, և ինչ որ գրուած է՝ անշեջելի կը մնայ՝ խեղաթիւրման տգեղութեան ցով։

Առաքելապետին իշխանութեան շարունակութիւնն ալ կը տեսնէին Հայք անոր յաջորդաց մէջ, տիեզերական Եկեղեցւոյ հետ։ Եզնիկ ս. Եպիփանի հետևողութեամբ կը պատմէ՝ թէ Մարկիոն կուսապղծու

Թեան համար իւր եպիսկոպոս հօր ձեռքով կը մերժուի եկեղեցիէն. «և երբեայ ի Հոսովմ⁶ խնդրել ապաշխարորիւն յայնմ ժամանակի, և չհասեալ այնմ, զգրոնցաւ ընդդէմ հաւատոյ⁷»։ Պարսկաստանէն մինչև Պետրոսի աթոռը կ'երթայ ապագայ աղանդաւորը, համոզուած՝ թէ հոն միայն կրնար գտնել ներող գերագոյն իշխանութիւնը, զոր Թիսուս բոլոր առաքելոց միանգամայն տուածէն զատ⁸՝ յատկապէս շնորհեց Պետրոսի, ըսելով. «Տաց քեզ ըզփականա արքայութեան երկնից, և զոր միանգամ կ'ապիցես յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկնս, և զոր արձակեսցես յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկնս⁹»։ Եւ այդ փականաց մէջ առանձին իրաւունք մը կը նկատէր հին Եկեղեցին, ինչպէս տեսանք նաև Եփեսոսի ժողովին բացառութեան մէջ¹⁰։

Հանրաժանութ է Տրդատայ ու Գրիգորի այցելութիւնն ի Հոռոմ՝ առ Կոստանդինոս և առ հայրապետն մեծ՝ արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրանն, որում առնուն կոչէր Սեղեբաստոս¹¹, ըստ Ազաթանգեղոսի¹², և որուն հարազատ է տեղեկուս թիւն¹³՝ որ կայ յոյն Թարգմանութեան մէջ ևս։ Կրնայ Հռոմայ հայրապետին անունն ըստ յունարենին ու հայ գրչագրաց ոմանց զրուիլ նաև Երանքիոս, և իմացուիլ Սեղեբաստոսի նախորդը, և կամ Նիկիոմիդիոյ համանուն եպիսկոպոսը։ Կրնան բանասէրք փոխանակ հին Հռոմայ՝ նորին (Կ. պոլսի) մէջ կամ ալուր որոնել այցին վայրը, կամ բոլորովին կասկածիլ մերոց երթին վրայ¹⁴։ Սակայն ոչ մի գրչագիր կարող է փոխել, և ոչ մի բանասէր հերքել թէ Հայոց պատմիչն դիտաւորութիւնն էր՝ այդ այցելութիւնը դնել «յաշխարհն իտալիացւոց և յերկիրն Դադմատացւոց՝ ի Թազաւորալիան քաղաքն Հռովմայի քաղ¹⁵»։ Եւ թէ նա ուղեց մեր առաջին քրիստոնեայ Թագաւորն ու Լուսաւորիչը

1. Եփեհ. 269. — 2. Սփեք, Բ. 101. — 3. Եզնիկ՝ 852, 858. — 4. Եփեհ. 296. — 5. ՄԹ. ԺԲ, 18, 84. Ի, 29. — 6. ՄԹ. ԺԶ, 19. — 7. Բզմվ. 1926, 106.

— 8 Ագաթ. 651. — 9. Հմմտ. Տիեզ. պոմ. Բ. 479. Գեղ. ֆ. Բ. 152, 157. Հ. Բ. Ալեք. Բագմ. 1914, 280-84. ևս. — 10. Ագաթ. 651.

տանիւ յոտս կայսեր և Պետրոսի յաջորդին, և աղօլ պատուել մեր պետերը:

Կրնայ նաև խորհուրդ, — ես ինքս կը թելադրեմ զայս, — որ այդ առթիւ մերոց կողմանէ զլուսաւոր մեծարելի անձը պիտի լինէր կայսրը, և հայրապետին մասնակցութիւնը նշանակուած է պատշաճութեան համար, և զուրկ կրօնական նշանակութենէ: Ասոր դէմ կը կանգնին երկու փաստեր: Նախ՝ Ազաթանգեղոսի մեծամեծար բացատրութիւնը նոյն հայրապետի մասին՝ Եւ երկրորդ՝ կարեւոր յիշատակաւուն մը, Յովսէփ կաթողիկոսի, եպիսկոպոսաց և աւագանւոյն թուղթն առ Թէոդոս կայսր՝ 450ին՝, յորում հաւանօրէն հաստատուած ազաթանգեղեան տեղեկութեան վրամ զուցէ նաև տարբեր աւանդութեան մը վրայ, կ'ըսէին՝ Թէ Տրդատ «զհաւատան որ ի Քրիստոս» ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետին Հռովմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ» Կրնայ այս նամակս ալ պատմէն կերտուած համարուիլ Համարինք, համարելն ինչ կայ դիւրին. զմարտինն ապացոյցանելն է. համարինք: Բայց վերջապէս Ե դարու Հայութեան զգացումներն ու զրիչն են՝ որ կը խօսին հոգ. և որ քաղաքավարական այցելութենէն աւելի բան մը տեսնել և ցոյցնել կ'ուզեն Հայոց պետերուն երթին մէջ: Կ'ուզեն՝ որ Տրդատ, յետ աշակերտելու Լուսաւորչին, իւր բերանը բացած լինի վարդապետական աւելի հեղինակաւոր և աշխարհամեծար աղբիւրի մ'առջև, Պետրոսի յաջորդին, որոյ նուիրապետական վերազոյն դիրքն իրենց ալ ծանօթ էր. և նամակագիրը (կամ պատմիչը) կը բազման պարծիլ բիւզանդական արքունեաց առջև՝ կարծեցեալ յաւուկ կապով մը նոյն աթոռին հետ: Հոս իշխողն ու կարեւորը ցաղափարն է, որ սեպական է ազգին, և ծնունդ կուտայ Տրդատայ ու Լուսաւորչի երթին ի Հռոմ, կամ Եղիշէի կոչած թղթին. և որ զԽորենացին ևս, յԵլլաղա երթալու ժա-

մանակ՝ հողմոց բռնութենէն խտալական ափանց վրայ ընկած, յառաջ կը տանի մինչև ի Հռոմ՝ «ողջունել ի հանգիստ սրբոյն Պետրոսի և Պաւղոսի», զոր իրեն հետ կը մեծարէր իւր հայրենիքն ալ:

Այդ բոլոր վկայութիւնները կոչեցի ուղղակի մեր հարց բերանէն, որպէս զի չհարկադրինք արդի ինքնակոչ և աղիւկամի մեկնիչներէ ուսանիլ մեր այդ շրջանի կրօնական համոզումները: Միանգամայն կը դիտեմ՝ որ Ազաթանգեղոս, Եղիշէ, Եղիշէ, սահակեան կանոնաց հեղինակը կամ Խորենացին՝ Հռովմայ աթոռոյն պատուիրակներ չէին, անոր գերագահութիւնը քարոզելու զրկուած. ոչ ալ որ և է անմիջական կապ ունեցած են անոր հետ. այլ մեր հողին վրայ ծնած ու անած մարդիկ, որ կը խօսէին իբր հայ և Հայոց: Ետեւաբար իրենց տեսութիւնն Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մասին՝ կաթողիկէ Հայաստանի համոզումն իսկ էր, ընդունած քրիստոնէութիւնն ու քրիստոնէութեան հետ, զոր իրենց յօժարամիտ կը կրնէին:

Ե. Ակնարկեցի վերև անոնց դաւանական միութեան ևս տիեզ. Եկեղեցւոյ հետ. միութիւն մը՝ որ կը տարածուէր բոլոր վարդապետական մասանց և ու խորհրդոց վրայ: Այդ կէտերէն մատնացոյց պիտի ընեմ հոս զանոնք միայն՝ որոց մէջ Հայոց մեծամասնութիւնը կը հեռանայ այսօր հին դաւանութենէն: Այսպէս՝ եթէ պէտք է հաւատալ Օրմանեանի, «Հայոց (արդի) Եկեղեցին խղճամիտ ճշդութեամբ անփոփոխ կը պահէ նախնիին և առնդակն ձևերը: Այդ պատճառով նա շնորհակալ և յիշող յաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի պատմիչները, մահուանէ հոգը անմիջապէս երանաւէտ տեսութիւնը, զոյացափոխութեան դրաթիւնը և այլն» Եթէ այս համոզումները նախկին կամ սկզբնական համարողն անգործութիւնը չէ, ապա կեղծիքն է, զոր ուժեղակի կը հերքէ կրօնապատմութիւնը, ցուցնելով՝

թէ մեր հին Հարց ազոնց հիշող հակա-
ռակը կը խորհէին: Այսպէս՝

ա. Յունաց մեծ վարդապետաց հետ՝ կը
խոստովանէին անոնց ու Հոգւոյն բղիտուն
ի Հօրէ և յՈրդւոյ միանգամայն. «Հայր
և Որդի, և սուրբ Հոգին է՝ նոցանց ի նո-
սին», կ'ըսէ Լուսաւորիչն Ազարթանգեղոսի
քով՝. ուրեմն երկուքէն ալ ելած և եր-
կուքին մէջ բնակող անբաժանաբար Ե-
ղիշէ՝ Արարածոց մեկնութեան մէջ, որ կոր-
սուած է և ուսկից քաղուածներ ունի վար-
դան իւր համանուն գործին մէջ, նոյնը
կը հաստատէ, ըսելով. «Առաջինն ոչ է
ծնեալ յաւանքէ. երկրորդն ծնունդ է առ
առջնոյն. երրորդն՝ առաջնոյն և երրորդին
կրամն և բղիտուն, իբրեւ արմատ և ծառ
և պտուղ»։ ուր ինչպէս պտուղը յառաջ
կու գայ արմատէն ու ծառէն միանգա-
մայն, նոյնպէս և Հոգին ի Հօրէ և յՈրդ-
ւոյ։ (Օրինակիդ հետ ներդաշնակ է վար-
դապետութիւնը, զոր 1410ին նոյնպէս կը
կարդար Մկ. Ապարանեցիէն կս, — ուս-
կից և ես կ'առնում, — և զոր յետին
հակառակորդ մը կ'աղաւաղէ այսպէս.
«Երրորդն՝ ոչ երկրորդին, այլ առաջնոյն
է ելուն և բղիտուն»։ միտքը զնելով՝
թէ այսպէս Եղիշէն իրեն նման խորհած կը
լինի)։

բ. Կ'ընդունէին Հայց մարդկային հո-
գւոց վիճակին սահմանումն իսկոյն յետ
մահուան, առանց կայանական յուսահատ
սպասման մինչև ցարութիւն. «Հոգիքն
որ ելանն ի մարմնայ աստի, կ'ըսէ Յա-
նախապատուը, երբեք ի կեանս ըստ
խորաբանի արժանատրութեան»։ Եւ ե-
րեք էին այդ վիճակները — «Սուրբ և
արդար հոգեացն, կը յարէ նոյն մատենանը,
ընդ առաջ գան հրեշտակք և սրբոցն հո-
գիքն, և տանին առաջի Աստուծոյ՝ սաղ-
մոսիւք և օրհնութեամբ և երգաց հոգեո-
րօք, ուր անոնց «ամենայն երանութեամբք

զուարճանան և զուարթանան ի հանգրա-
տեանն ի Քրիստոս» մինչև ի հասարակաց
յարութիւնն»։ և կամ «փոխին յայսմ
աշխարհս ի կենդանեաց աշխարհն... յա-
նուշակն ի մշտնջենաւոր ուրախութիւնս...
լուցանին որպէս զարեգակունս յանմա-
տոյց լուսոյն... և վայելն յանպատ և
յանպատում բարութիւնս»։ Նոյն հա-
ւատքը կը յայտնէ և Յն. Մանդակունին,
զրելով այսպէս. բարի «վախճանեալն յեր-
կինս կոչեցաւ, ուր են ամենայն ժողովք
տիեզերաց, բանակք արդարոց և զունդք
սրբոցն... խորանք պայծառազարդք, բնա-
կութիւնք լուսեղէնք, և մշտնջենաւոր վա-
յելչութիւնք և փափաքելի դրախտն»։

գ. Իսկ անգեղջ մեղաւորք՝ ըստ Յաճա-
խապատում գրոց «բազում ողորց և ար-
տասուաց արժանի են, և ծանր վիշտս
ունին ի Քրիստոս»։ — Թէպէտ այլուր,
հարազատ կամ եկամուտ, ասոնց հատու-
ցումը կը յետաձգէ¹⁰։ — Եզնիկ պատաս-
խանելով Մարկիոնի, որ կ'ուսուցանէր,
թէ Քրիստոս յետ մահուան դժոխք իջաւ,
և զթալով փրկեց անտի «տանջանաւոր»
հոգիները, կը հարցնէ հայ վարդապետը՝
թէ ինչո՞ւ ուրեմն Աստուած իւր որդւոյն
առաքումը չուշացուց մինչև աշխարհիս
վերջը, որպէս զի ամենուն ողորմէր. վասն
զի, կ'ըսէ, այլ ևս «չիք հնար վերջնոցն՝
որ անդր անկոն (ոչ թէ պիտի ընկնին)
թէ ելանիցեն, քանզի այնուհետև զգու-
շացաւ նոցա (ներս պահեց) տանջիչն»¹¹։
Մանդակունին կը ձայնակցի ասոր, ըսե-
լով. «Ոչ յիշեմք իսկ ամենևին՝ եթէ
զինչ ունիմք կրեւ յետ մահուան, ոչ թէ
յետ յարութեան. և թէ «անդր երթեալ,
ո՞վ կարասցէ պատմել զմշտնջենաւոր ան-
նեբելի աղէտիցն նեղութիւնս, ուր այրիկն
է մաշիկ (հիմայ իսկ) ամօթով և նախա-
տանօք»¹²։ Այսպէս արքայութեան նման՝
դժոխքն ալ կը սկսէր յետ մահուան։

1. Հմտ. Vacant, V, 774-93 հւ. — 2. Ագաթ.
271. — 3. Գրէ. Բ. 1663 ս. Ղ. Ե. էջ 253բ. — 4.
Գրէ. Բ. 999, բւղբեր, էջ 106. Բ. 508 նոտք, զաղա-
փարուած նախորդէն. Բ. էջ 2 նոտք. — 5. Յաճախ.

151. — 6. Անդ. 128, 152. — 7. Անդ. 248-49. — 8.
Մանդ. 179. — 9. Յաճախ. 142. — 10. Անդ. 153.
— 11. Եզնիկ, 274. — 12. Մանդ. 25, 28.

դ. Կաթողիկեայ Հայաստանը կը հաստատուի նաև անդրշիրմեան երրորդ վիճակի մը, յորում նպատակ կ'ընծայէր հոգիներու դասակարգի մը, « մեղուցելոց և խոստովանողաց և ապաշխարողաց », որոնք զղջացած՝ բայց մեղաց հատուցումը դեռ չէին ըրած: Եւ որոց « կատարեցին, կ'ըսէ Յաճախապատումը, յիշատակը՝ Գրիստոսի պատարագան և աղօթիւք և զթով տնանկաց և այլ բարի գործովք, զի վերջնովքս բարեգործութեամբք հանգոցեալքն նորոգեցան նորոգործութեան կենացն անվախճանից՝ »: Եւ Մանդակունին կը հաստատէ՝ թէ այս յիշատակն « է կաշառ բարերարին Աստուծոյ, որ ասեկ րարերաբար ինքն ի վերայ վախճանելոյն որպէս ինքն գիտէ »: Գիտարկ բան է քառասուն անուան խնդիր ընել. կարևորը վիճակն է՝ որ ընդանելի էր մեր Հայոց:

Եւ Մոյն շրջանի հայ եկեղեցին գիտէր նաև յարգել եօթն սրբարար խորհրդոց, որպէս աղբերաց աստուածային շնորհաց, և ամբողջ ու անաղարտ պահած էր զանոնք տիեզ. Եկեղեցւոյ հետ, համոզուած՝ թէ Գրիստոս ոչ մէկուն իշխանութիւն չէր տուած յապաւելու գանոնք կամ այլայլելու անոնց ձեռք կամ իմաստը, որոյ մէջ փոխի մտնէր արհամարհութիւն հաստատողին դէմ և քնաս հոգւոյ:

Այսպէս մեր նախնիք ունէին ու կը գործադրէին հիւանդաց օծութիւնը, առաքելոց օրինակին ու հրամանին համեմատ՝, և որոյ ստիպողականութիւնը կը շեշտէր Մանդակունին՝ ըսելով. « Հրամայեն մեզ պատուիրանք Աստուծոյ... հիւանդաց աղօթքս և օծումն իողոյ »: Եւ անոր գործադրութիւնն ալ կը տեսնենք մեծ հայրապետի մը վրայ, ս. Սահակայ, որոյ մասին ականատես վկայն կը պատմէ՝ « ի պուշտաման անուշահոտ իողոյն՝ հանդերձ աստուածահաճոյ աղօթիւք՝ ծերունւոյն ի Գրիստոս աւանդեալ »: Իսկ մեր արդի գիտնականները չտեսնելով այս փաստերը, իրենցմէ

մին « ապացոյց » պահանջեց օտարէ մը, վերերէ, ի նպատակ օծման գոյութեան ի Հայս՝ զոր կ'ենթադրէր նա՝. ուրիշ մը համարեցաւ՝ թէ « Հայոց մէջ գործածական չէ եղած » այն՝. և երրորդ մը՝ թէ Հայք « շատ վաղից » նոյն իսկ առաքեալներին յետոյ՝ մերժեք են իւրի գործածութիւնը՝, այսպէս իւր ակնարկը հասցնելով մինչև առաքելական դարը, և միւս գիտնոց պէս շնչմարելով ասելի մերձաւորը, մեր Ե դարու մատենագրութիւնը:

Գ. « Գոյացափոխութեան դրութիւնը » չենք ընդունիր, ըսաւ Օրմանեան: Ուրեմն ստիպուած էր ընդունելու և կ'ընդունէր բողոքական դրութիւններէս մին. կամ հացն ու գինին օրինակ միայն են մարմնոյ և արեան փրկչին՝ առանց որ և է փոփոխութեան, և կամ նոյնպէս անփոփոխ պահելով իրենց գոյացութիւնը, իրենց ներքեւ կը ծածկեն փրկչական մարմինն ու արիւնը, իրեն անոնց պատեանը: Ասոցմէ զառ ամէն բացատրութիւն դատարկ խօսքեր են: Սակայն հին հայ եկեղեցին հոս ալ ձայնակից էր Աեստարանին ու կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, որ խօսեցաւ Ոսկերերան. ներու և Նազիանդացիներու բերանով: Այս փաստը եղաւ ըսելի կու տայ Լուսաւորչին՝ թէ Յիսուս չարչարուելէ յառաջ պարգեւեց « զկենդանաբար մարմինն իւր և զարիւնն աշակերտացն », ոչ թէ անոնց օրինակները: Եւ պատմիչը կ'ըսէ՝ թէ ս. Գրիգոր յետ մկրտելու զՀայս, ամենուն բաշխեց « զսորք մարմինն և զպատուական արիւնն ամենափրկչի փրկաւորս, զկենդանաբար և զկենցոյցի ամենայն մարդկան, և զարարիչն և զաշխարհագործն ամենայն աշխարհի »: Եթէ հաղորդութիւնը նոյն ինքն աշխարհի բարիչը, կենարարն ու փրկիչն է, ուրեմն հացն ու գինին այլ ևս գործ չունին առնոր մէջ որ և է չափով ու ձեռով, բաց արտաքին երևոյթներէն: Եւ գոյացափոխութիւնը կատարեալ է հոգ:

« Մեք, կ'ըսէ Մանդակունւոյն հզօր

1. Յաճախ. 141. — 2. Մանդ. 178. — 3. Մարկ. 2, 18. 8-4. Ե, 14. — 4. Մանդ. 195. — 5. Կորնթ. 26.

— 6. Տէր Մեսա. Արքա. 1908, 541. — 7. Հայոց եկեղ. 148. — 8. Մեք. Ա, 413. — 9. Աբաթ. 362, 622.

ձայնը, ճշմարիտ հաւատով զփրխտոս ի մանամը ի վերայ սեղանոյն, ի նա մերձենամը, զնա տեսանելը, զնա շօշափելը, զնա համարորելը, զնա առնումը ի ներքս և ընդունելը՝ 1 ։ Երեմի մեր զգայարանաց ենթարկումն իսկ է ֆրիստոս, և ոչ ուրիշ մը՝ ծածկուած անոր ներքե, զոր ոչ կրնանք տեսնել, ոչ շօշափել, ոչ համարել։ Եւ եթէ մեր տեսածը ֆրիստոս է, ապա չի կրնար երեւակայորի՜լ բայց եթէ իւր իսկութեան և ամբողջութեան մէջ, հոգւով՝ մարմնով՝ աստուածութեամբ, ինչպէս էր երկրիս վրայ և է երկիրնք։ Այս իսկ է զայացափոխութեան ուղղափառ վարդապետութիւնը, որ կաթողիկէ Հայաստանին ալ էր, և որով Եղիշէն ևս կրնար ըսել՝ թէ Յիսուս վերնատան մէջ «իւրեք յիւրեքն ձաշակեաց», 2 ։ հացը նոյնացնելով անոր հետ. և մեր ալ, կը յարէ, «պատմելով զմահն ֆրիստոսի ի վերայ տէրու նական սեղանոյն, հացն և զիւրիս ոչ որպէս էրն յատալ՝ նոյնպէս յիւր, այլ մարմին և արիւն ձւարթա ֆրիստոսի» 3 ։ Հացին ու զինւոյն այս արմատական փոփոխութեան կը հաւատային նաև մեր հետագայ բոլոր վարդապետք, որոցմէ խոսքով կ'ըսէ՝ թէ ֆրկիչն «զհացն առնելով՝ մարմին աստուածային փոխարկեաց» 4 ։ և Լամբրոնացին՝ թէ սրբազործեալ հացն «համարեութիւն է Աստուծոյ, և ոչ օրինակ» 5 ։ և թէ «Աստուած է հաց» 6 ։ և այլն։ Եւ այս ամէնը հիմնուած էր Յիսուսի վարդապետութեան վրայ՝ թէ «հացն զոր ևս տաց՝ մարմին իմ է» 7 ։ և թէ՛ «այս և մարմին իմ, այս և արիւն իմ» 8 ։ Ինքն իսկ է, և ոչ թէ օրինակ մարմնոյն, և կամ մարմինը հացին և արիւնը զինւոյն ներքե։ Ահաւաստի ֆրիստոսի, կաթող. Եկեղեցւոյ և մեր Հայրք դաւանած «զայացափոխութեան զրութիւնը», զոր Օրմանեան, Սահակ Եր. Տէր Սարգսեան կամ ուրիշներ կրնային չընդունիլ, և աստուածապարգև

խորհրդոց գերագունին և ահաւորագունի մասին իրենց տածած թերահաւատութիւնը Հայութեան վզէն ալ կախիլ, և սա ընդունիլ այդ նախատինքն անտրտունջ։ Բայց աղով զայացափոխութիւնը մեր նախանաց դաւանութիւնը լինել է չի դադրի. և ինչ որ անոնք թողուցին զրով, զրչի կամակոր հարուածով մը չի կրնար յեղաշրջուիլ։

Եւ Յիսուս սահմանեց նաև խոստովանութեան խորհուրդն ի քաւութիւն մեղաց, անոր հետ կապելով՝ իբր անհրաժեշտ պայմանի՝ աստուածային թողութիւնն ալ՝ 9 ։ Խոստովանութիւնը կը կատարուէր յայտնութեամբ խղճի՝ Աստուծոյ պաշտօնէին առջև։ Խոստովանորթին բառն ինքնին կը նշանակէ՝ ըրած գործերը կամ սրտին խորհուրդները պատմել. և այսպէս կը կոչուէր սկիզբէն խորհրդական խոստովանութիւնն ալ. «խոստովան եղերաք միմեանց զմեզս» 10 ։ Ու կաթողիկէ Հայաստանը հաւատարմաբար կը հետեւէր այս սահմանին։ Մեղաւորք, կ'ըսէ Յաճախաւորութեամբ, որ «ոչ դառնան խոստովանութեամբ յապաշխարութիւն, խրատէ մեծամեծ պատժօք արդար դատուորն» 11 ։ Աւագանին լուացումը, կը յաւելու նոյն մատենանը, վերջոսին կը ստացուի՝ «ի ձեռն հաւատարիմ և անսուտ խոստովանութեանն», որ «զվերսն բանայ և զցասն յայտնէ, և զդեղ բժշկութեանն ի վերայ ամէ գղջմամբ» 12 ։ Այս էր խոստովանութեան եղանակը. և ոչ թէ ընդհանուր մեղաց ցուցակ մը կարդալով, — զոր մեր հին Հայրք չէին ճանաչեր, — իւր ցաւերն անոնց մէջ ծածկել՝ փոխանակ բուժարտ. այսինքն խոստովանութեան ճիշդ հակառակը գործել, զոր կը ջատագովէր Օրմանեանը՝ 13 ։

Եւ նոյնպէս ամուսնութիւնը, խորհուրդ քարոզուած Պօղոսէ՜ իբրև օրինակ միութեան Եկեղեցւոյ ընդ ֆրիստոսի՜ 14, ասոր պէս անլուծանելի կը դաւանէին Հայք՝

1. Մատթ. 168. — 2. Եղիշէ, 204, 358. — 3. Խոր. Պար. 82. — 4. Լամբ. Պարգ. 159, 160. — 5. Եւ. Ի, 22. Մատթ. ԺԷ, 18. — 6. Յակ. Ե, 16. —

7. Յաճախ. 68. — 8. Յաճախ. 68, 174. — 9. Հայրք եկեղ. 145. — 10. Եփես. Ե, 82.

առաքելոյն՝ և կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ, Հակառակ այն թուութեան՝ որ հեթանոսութենէ մնացած էր, մեծն Ներսէս, կ'ըսէ փառասոս, Աշտիշատու ժողովով սահմանեց՝ «գլխի լինիցին յամուսնութեան օրինաւորը. մի՛ ստել և մի՛ դաւ բերել իւրեանց աւուսնութիւնն զալ կողմանցէ՛»։ այսինքն է երկուստեք հաւատարիմ մնալ ամուսնական կապին։ Եւ կը յարէ պատմիչը՝ թէ «յաւուրան Ներսիսի հայրապետին ոչ որ իշխեր ի նմանէ հառնել կամ բողոք զկիւն իւր զամուսնի յամենայն երկիրն Հայոց... և ոչ այլ առնել միւսանգամ իշխել որ համարձակել»։ Իսկ յետ իւր մահուան՝ Պապի թոյլտուութեամբ տիրեց անկարգութիւնը ժամանակ մը՝։ Եղբիկ նոյնպէս հակառակ է ապահարգանի. «Աստուած, կ'ըսէ, ի բնէ կարգեաց՝ թէ թողջէ այր զհայր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ։ Զհետ կնոջ իւրոյ առէ, և ոչ զհետ կտնաց։ Չի և զառաջին սահման բնութեանն հաստատեցէ, ասաց տէր ի սուրբ աւետարանսն՝ թէ Զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեցէ՛»։ Այսպէս և Մանգակունին՝ վասն կնոքորաց ճառին մէջ մեկնելով Պետրոսի խօսքը, «Արք իմաստութեամբ բնականացին ընդ կանայս», կը յարէ. «և ոչ ատելութեամբ ինչ հեռանալ հրամայէ. զի... որ զկինն իւր ատէ, անձնասպան է։ Այլ թէ վասն չքաւորութեան որ որդւոյ առնիցէ ատելութիւն ընդ ամուսնոյ իւրոյ, չար է առաջի Աստուծոյ՛»։ ուր ատելութեամբ՝ անոր յաջորդող կնասնութիւնը կ'իմանայ։

Այսպէս հայ եկեղեցին իւր առաջին շրջանին սերտիւ կապուած էր կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ՝ իբրեւ «մի մարմին և մի հոգի» ըստ առաքելական բացատրութեան, կամ իբրեւ իւր մօր հետ՝ ըստ Եղիշէի. կապուած նուիրապետօրէն, վարդապետութեամբ ու սրբարար խորհուրդներով. և իւր դրօշին նշանն ըրած էր առաքելոյն

սահմանը, «մի տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն»։ Այս սահմանն ամբողջ պատահեց նաև յետ հայրապետական աթոռին անկախութեան, որ զտոութեան արդիւնք չէր՝ ըսինք՝, մինչև որ հասաւ եկեղեցական բաժանումը։

(Շարունակելի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻՍԿ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԶԵՆՈՎԳԻՐԷ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՊԱՏԻՒՆԷ
ԱՄԻՐՏՈՒՎԱԹԱՏ

(Շար. տես Բազմ. 1927, էջ 166)

Պատճառ հասկանալու զխառնուած դեղերն՝ որ զհիւանդի ստածն. և է որ թրիաքութիւն այլ առնէ և զմահացու դեղերուն չարութիւնն խափանէ, և ուզեման և կամեցան որ չիսեն. վասն ստածման հիւանդին, և թրիաք այլ լինի՝ որպէս աւագ մանուկնին, և աւագ թրիաքն, և մասրի ախտոսն, և զալիօնն որ է՝ զախտայ, և որ սոցին նման է. այն պատճառով եղև այս խառնութիւն, և այլ շատ պատճառ կայ, որ մէկ մէկ դեղով ստացուում չի լինի, և այն բժշկապետքն որ կարծողք էին, հասկցան և իմացան, որ այս դեղերու խառնութիւնն ճշմարիտ է, և այս բժշկապետքն թապիրն լաւ է։

Թէ մարդ ի նաւ մտնելու լինիս, գ. օր յառաջ հանց կերակուր պիտի որ զըստամոքն յուս ժովցնէ, որպէս սերկնելի շարպա. ինծոքի, զարծի, նոսն, ազոքի, որն օր լինի՝ որ զըստամոքն ի վերբերութենէ պահէ։ Եղի՛ և քաղցրէ պատրաստ կալ. առջի օրն երբ մտնօ՛ ի ծով մի հայիր, և հոտ մի առնուլ։

Երրորդն՝ որ յիշեմք՝ զկիւնքն, և զսահմանքն, առ. դեղերուն, և զխառնուած դեղերուն զօգտութիւն՝ որ չկայ ի մէկ մէկ դեղերն, և ի խառնուած դեղերն՝ զօրութիւն մի կայ, որ ի յայլ ցեղ դեղեր՝ որ առ. առնուին, և այլ ուսովն այն է, որ մէկ զօգվածի համար լինի, և հանց ստածուում լինի զօգուածին՝ որ ի ըստամոքն հեռու լինի, և պատեն է՝ որ իր օգտութիւնն պատուական է՝ և քնդունելի է, և խառնուած է յիրար. բայց ասկից շատ տո՛ւք՝ և ի վերա այսոր այլ իրք մի տար ի գեղէն որ զուսն լվատուծէ. Եւ

1. Ա. Կ. Բ. 11. — 2. փառ. 76. — 3. փառ. 229. 4. Եղիշ, 81. — 5. Մանգ. 138. — 6. Բազմ. 1926, 194-5.